

Проблеми реалізації принципу верховенства права у кримінальному процесі України

О.В. Мазур

кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

На підставі аналізу змісту конституційного принципу верховенства права автором досліджено найбільш гострі питання реалізації конституційних засад у кримінальному судочинстві України.

На основе анализа содержания конституционного принципа верховенства права автором исследованы наиболее острые вопросы реализации конституционных основ в уголовном судопроизводстве Украины.

Based on content analysis of the constitutional rule of law, the author examines the most acute issues of implementing the constitutional principles in the criminal procedure of Ukraine.

Ключові слова: *верховенство права, затримання особи, судовий контроль, доступність правосуддя.*

Постановка проблеми

Із урахуванням своєї фундаментальності та багатогранності принцип верховенства права є об'єктом наукових досліджень не лише конституційного права, а й інших галузевих наук – цивільного, цивільно-процесуального, трудового, міжнародного, кримінального і, зокрема, кримінально-процесуального права. Однак, саме під час кримінального переслідування, з огляду на його розшуковий характер, особа зазнає найбільших обмежень своїх конституційних прав. Тому дослідження найгостріших проблем реалізації принципу верховенства права у кримінальному судочинстві України є не лише теоретично цікавим, а й практично необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти практичної реалізації принципу верховенства права досліджували такі вчені, як: А.М. Колодій [1], А. Пухтецька [2], С.П. Головатий [3] та інші. Однак, вказані науковці вивчали ці проблеми здебільшого з позиції конституційного та цивільного права.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Процес гармонізації кримінально-процесуального законодавства Украї-

ни з відповідним законодавством Європейського Союзу вимагає, насамперед, приведення КПК України у відповідність до чинної вже понад 15 років Конституції України. Навіть задекларовані у КПК України демократичні положення на практиці або взагалі ігноруються, або їх виконання умисно гальмується, що не відповідає принципів верховенства права.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є визначення основних проблем реалізації принципу верховенства права у кримінальному процесі України та надання відповідних пропозицій щодо подальшого вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства, а також підвищення ефективності діяльності юристів-практиків.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як і будь-яка теорія чи концепція, ідея верховенства права у державі має свою історичну генезу та сучасні підходи до її розуміння.

Зокрема, досліджуючи формування принципу верховенства права, особливої уваги заслуговують праці німецького класика І. Канта, на думку якого,

держава повинна забезпечувати тріумф права. При цьому філософ наголошує, що право має оцінюватися з точки зору моралі, оскільки в ньому також закладено категоричний імператив, що стосовно права вимагає: поведься ззовні так, щоб вільне виявлення твого свавілля було сумісне з волею кожного, у відповідності з усезагальним законом [4, с. 140]. Відповідно до цього, право – це сукупність умов, за яких свавілля одного (особи) сумісне зі свавіллям іншого, з точки зору всезагального закону свободи [4, с. 139].

На думку американського вченого Г. Бермана, феодальне право й обов'язок не послухатися короля-самодержця, коли він порушує основне право, ґрунтувалося на переконанні, що саме основне право встановлене Богом. Папи і королі видавали закони, але робили це як замісники Бога; Бог є джерелом будь-якого права [5, с. 279]. Таке піднесення права ми знову і знову зустрічаємо нині в усіх країнах Європи та в США. Право завжди було знаряддям обмеження влади правлячих кіл.

Водночас, у тоталітарних та пост-тоталітарних державах простежується тенденція до поглинання різних юрисдикцій і систем однією центральною системою законодавства й адміністративного регулювання. Одвічні невід'ємні атрибути права – його автономність і трансцендентність, тобто відокремленість від політики і держави, його перевага над політичною владою все більше поступаються місцем уявленню про право як інструмент держави, тобто засобу виконання волі тих, у кого в руках влада. За таких умов поступово формується думка, що всі норми, санкціоновані державою, є правом. Правом визнається навіть відверте свавілля, якщо воно санкціоноване державою у формі закону чи постанови. При цьому, праву надається вузьке техніко-інструментальне значення, де воно виступає лише як офіційне знаряддя покарання, як засіб здійснення управління, регламентації чи контролю.

Автор цієї статті виступає проти вищевказаного суб'єктивно-вольового ро-

зуміння права, яке може призвести до деградації, девальвації виражених у нормах права цінностей і регулятивних можливостей права. Поширення ж у сучасному українському суспільстві ідей «живого права» сприятиме як зміні способу розуміння і вивчення національної юриспруденції, так і подальшому розвитку національної теорії права. Лише піднесення права над законом зможе подолати тоталітаризм юридичного позитивізму, коли поведінка людей тотально регулюється примусовими правилами, створеними, запровадженими або схваленими державою. На думку автора, межею державної влади в правовій державі повинні бути недержавні джерела або форми права у вигляді звичаїв, договорів, правових принципів, судових рішень, міжнародних угод.

Ідеї верховенства права закріплені в чинній Конституції України, яка відіграє вирішальну роль у правовому забезпеченні прав і свобод людини. Зокрема, у Конституції зазначено: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [6; ст. 8]. У розумінні цього принципу між юристами спостерігається рідкісна одноставність: не держава створює право, а навпаки, право є основою організації та життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. Отже, не держава надає права і свободи людині, а суспільство створює право, щоб, насамперед, обмежити ним державну владу чиновника.

Основоположним чинником реалізації принципу верховенства права є *право особи на свободу та особисту недоторканність*, яке гарантується Конституцією України і відповідно до якого ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду й тільки на підставах і в порядку, встановленому законом [6; ст. 29]. Але безпідставне затримання та незаконне тримання осіб під вартою в Україні є повсякденною практикою та залишаються безкарними. Найбільш суттєвою проблемою правового регулювання є нерозвинутий

інститут затримання (міліцейського арешту), що сприяє такій злочинній практиці. Практично не існує ефективних механізмів захисту від свавільного затримання, тому що недостатньо вичерпно виписано його підстави. Нікого з правоохоронців уже давно не лякає той факт, що незаконне затримання й арешт за законодавством України є злочином (ст. 371 КК України), оскільки практично не існує судової практики щодо застосування цієї норми закону.

У червні 2001 року вітчизняне законодавство зазнало суттєвих змін у частині затримання осіб – КПК України доповнено ст. 165-2, якою передбачено обов'язкову доставку затриманого до суду для вирішення питання про взяття його під варту [7], але результати цієї реформи виявилися не настільки вагомими, як очікувалося.

На сьогодні, згідно зі ст. 29 Конституції України, арешт без санкції суду дозволяється виключно в разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його перепинити. Однак, КПК України до цього часу недостатньо повно та послідовно закріпив цю конституційну вимогу, внаслідок чого арешт без санкції суду залишається скоріше практикою, ніж винятком. Так, ст. 106 КПК України дає право органу дізнання без санкції суду затримати особу строком до 72-х годин. Цей строк є максимальним, але практика свідчить, що затриманих не доставляють до суду раніше закінчення цих трьох діб. Отже, вказане виключення поступово перетворилося на правило, оскільки правоохоронні органи не несуть відповідальності за необґрунтоване зволікання з доставкою затриманого до суду (якщо не вплив 72-годинний строк), а суддя не зобов'язаний з'ясувати, у чому ж полягала необхідність затримання особи терміном саме на три доби. Більше того, суддя може продовжити затримання такого підозрюваного до 10 діб, а за клопотанням підозрюваного (це, на думку автора, взагалі важко собі уявити) – до 15 (!) діб (ч. 9 ст. 165-2 КПК України).

Подібні факти межують із безконтрольним та безпідставним затриман-

ням, що відкриває широкий простір не лише для застосування до осіб різного роду катувань, а й можливості для приховування його слідів і штучного створення доказів. Нечіткість правових підстав для затримання, можливість його здійснення без санкції суду, а також відсутність вимоги щодо обов'язкової перевірки суддею обґрунтованості терміну затримання (протягом 72-х годин), відсутність реальних механізмів щодо притягнення до відповідальності за незаконне затримання – усе це призводить до безконтрольної діяльності органів розслідування. На практиці такий правовий нігілізм нерідко використовується для одержання зізнання у вчиненні злочинів від невинуватих осіб.

Поліпшити таку ситуацію зможуть такі заходи:

- приведення КПК України у відповідність до чинної Конституції та встановлення граничного строку затримання особи виключно на рівні трьох діб, а також виключення ч. 9 ст. 165-2 КПК України;

- закріплення у ст. 106 КПК України обов'язку органу розслідування доставити до суду затриманого до закінчення триденного терміну – на підставі скарги підозрюваного (його захисника) про незаконність затримання та (або) фактів застосування до підозрюваного незаконних заходів фізичного чи психічного впливу;

- внесення змін до ч. 1 ст. 155 КПК України, якими передбачити можливість обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту виключно у справах про тяжкі та особливо тяжкі злочини;

- запровадження як правила застосування до підозрюваних запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд у справах про злочини, передбачені розділами VII, XVII КК України (так звані «злочини економічної спрямованості»);

- проведення просвітницької діяльності, правового навчання серед правозастосовників, спрямованих на поступову зміну легковажного ставлення, насамперед, працівників судів і проку-

ратур до питань затримання й арешту особи.

Дуже важливою також є зміна підходу до ролі захисника у кримінальному судочинстві: на сьогодні останні не мають реальних законних важелів впливу на хід досудового провадження. Зокрема, клопотання захисників стосовно проведення освідування затриманого, з метою фіксації на тілі останнього тілесних ушкоджень (слідів катування), нерідко залишаються без задоволення. Наприклад, у кримінальній справі № 49-3026 захисником було заявлено клопотання про судово-медичне освідування обвинуваченого Ш. на тій підставі, що на тілі останнього захисником було виявлено численні гематоми та синці, а також перелом пальця ноги, які сталися за загадкових обставин затримання Ш. Однак, постановою слідчого від 08.04.2011 було відмовлено в задоволенні вищевказаного клопотання на тій підставі, що «дослідження цих фактів та з'ясування стану здоров'я Ш. не входить до предмету доказування по даній кримінальній справі». Оскарження до прокурора вищевказаної постанови слідчого не дало жодних позитивних результатів. У жовтні 2011 року Генеральною прокуратурою України завершено досудове слідство у кримінальній справі № 49-3026, справу направлено до суду.

Наступною важливою проблемою є ускладнений порядок доступу затриманих осіб до адвоката. Убачається, що своєчасний допуск захисника до участі у справі в багатьох випадках дасть змогу уникнути катувань. Однак, нагадаю, що допуск захисника до участі у справі залежить від слідчого. Нерідко слідчі та дізнавачі маскують небажання допускати адвоката під виглядом необхідності отримання санкції керівника, вищого офіцера тощо, що не має жодної правової підстави. Більше того, відповідно до ч. 1 ст. 47 КПК України («Порядок запрошення і призначення захисника») особа, яка провадить дізнання, слідчий, суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка утримується під вартою, допомогу у встановленні

зв'язку з захисником або з особами, які можуть запросити захисника. Натомість, інколи органи розслідування незаконними засобами, навіть катуванням, домагаються від особи відмови від захисника, і тоді потрапити останньому до підозрюваного (обвинуваченого) взагалі неможливо. На превеликий жаль, мають місце випадки, коли підозрюваного примушують до написання відмови від захисника, а коли запрошений близькими родичами захисник усе одно з'являється і наполягає на побаченні з майбутнім підзахисним, то слідчий відмовляє у цьому, мотивуючи своє рішення письмовою відмовою самого підозрюваного від будь-якого захисника. При цьому, порушення права на захист (ст. 374 КК України) та втручання в діяльність захисника (ст. 397 КК України) за законодавством України є злочинами. Ці положення впроваджені ще з вересня 2001 року, але судова практика стосовно них також відсутня. Створення прецедентів у цій сфері значно полегшить доступ затриманих осіб до адвоката, а отже, допоможе поліпшити ситуацію із запобіганням неправомірним діям.

Реалізація принципу верховенства права вимагає суворого дотримання *принципу таємниці особистого життя*.

Однією з найгостріших проблем вітчизняного законодавства є доволі нечітке формулювання дозволених законом випадків та засобів втручання у приватне життя особи: до її житла, кореспонденції тощо.

Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 187 КПК України, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку можуть проводитися й до порушення кримінальної справи з метою запобігання злочину. Водночас, закон не містить чітких підстав для зняття інформації з каналів зв'язку (прослуховування телефонів, мобільних телефонів чи відстеження електронних повідомлень і дій в Інтернеті), чітко встановленого строку зняття інформації, а також обставин, за яких цю інформацію необхідно знищувати. Крім того, оскільки особи, щодо яких здійс-

нювали такі заходи, не знають про це, то вони й не можуть оскаржити подібні дії в суді або в інший спосіб захистити своє право на приватність.

Прослуховування телефонів здійснюється з дозволу суду, проте суд розглядає такі подання правоохоронних органів автоматично й без встановлення граничного строку прослуховування. Офіційна статистика щодо прослуховування (наприклад, щодо кількості наданих судами санкцій) не надається переважно з огляду на таємність інформації. За неофіційними даними, лише за 2002 рік подібних санкцій було надано понад 40 тисяч, а у 2003 році тільки в найменшій області країни – Чернівецькій – 823 таких дозволи [8, с. 235].

Не відповідає європейським стандартам і процедура проведення обшуку. Наприклад, проведення обшуку всіх приміщень, крім житла та іншого володіння особи, провадиться за постановою слідчого, санкціонованою прокурором, отже, такі дії є поза межами судового контролю. Водночас, відповідно до практики Європейського суду з прав людини, рішення якого для судів України є джерелом права [9], поняття «житло» у п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.) охоплює не лише житло фізичних осіб, а може поширюватися й на офісні приміщення, які належать фізичним особам, а також офіси юридичних осіб, їх філій та інші приміщення. На врахування судами України такої практики Європейського суду з прав людини вказує й п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 2008 року № 2 [10], яка й досі залишається лише теоретичним надбанням вітчизняної юриспруденції. При цьому сама функція судового контролю за проведенням обшуку нині перетворилася на формальність, оскільки майже ніколи не фіксуються відмови в його проведенні.

На думку автора, виправити ситуацію можна одним із таких варіантів.

Перший: закріпити у ч. 5 ст. 177 КПК України положення, відповідно до якого обшук у приміщеннях, що належать

фізичним особам, а також в офісах юридичних і фізичних осіб, їх філій буде проводитися за правилами проведення обшуку житла чи іншого володіння особи. Необхідність встановлення вищевказаного варіанта судового контролю зумовлена тим, що працездатне населення країни третину доби проводить на робочому місці, де з часом неодмінно з'являються особисті речі, документи, цінності тощо. Такі предмети можуть і не мати безпосереднього відношення до професійної діяльності особи чи фірми, але нерідко виявляються та випадково оприлюднюються та безпідставно вилучаються органами розслідування під час обшуку.

Другий: доповнити чинний КПК України ст. 236-9, якою передбачити можливість оскарження до суду протягом досудового слідства незаконного вилучення під час обшуку особистих речей, що не мають відношення до справи. При цьому, розгляд таких скарг має відбуватися в досить стислі терміни (наприклад, протягом 5 діб із моменту оскарження), що дасть змогу уникнути безпідставного вилучення у громадян предметів та цінностей, що є безвідносними до справи.

Як уже зазначалося вище, реалізація принципу верховенства права тотожна можливості його захисту, отже, доцільно розглянути дотримання *принципу свободи доступу до правосуддя*.

Зокрема, М.В. Косюта виділяє такі показники доступності до правосуддя в державі:

- відсутність необґрунтованих перешкод для звернення до суду для захисту та одержання своєчасного судового захисту;
- обізнаність людей про систему судів, порядок звернення до них, судову практику;
- наявність оптимальної системи судових витрат і розвинутих механізмів надання правової допомоги для найбільш вразливих верств населення;
- виконуваність судових рішень [11, с. 213].

За роки незалежності в Україні відбулися певні позитивні зрушення у сфері

забезпечення доступу до правосуддя. Зокрема, юрисдикцію судів було поширено на всі правовідносини, що виникають у державі. Однак таке розширення призвело до перевантаження судової системи. Тому судді створюють іноді штучні перешкоди для доступу до правосуддя безпідставно відмовляють у прийнятті заяв або навіть приховують їх.

Наприклад, інколи суди відмовляють у відкритті провадження за скаргою на постанову про порушення справи з тієї підстави, що при поданні скарги захисником не надано копію постанови про його допуск до участі у справі. Так, постановою Печерського районного суду від 22.04.2011 у справі № 4-1926/11 відмовлено у відкритті провадження за скаргою захисника на постанову про порушення кримінальної справи з тієї підстави, що в матеріалах справи відсутня постанова про допуск захисника, «... а тому у суду відсутні підстави вважати, що скарга подана саме захисником особи». Однак при повторному направленні скарги, остання була розглянута без жодних зауважень іншим суддею того ж суду. Категорично заперечуючи проти вказаної незаконної судової практики, зазначимо, що цьому сприяє недосконала конструкція самої ст. 44 КПК України («Захисник»), яка не передбачає обов'язку для слідчого надати адвокату копію постанови про його допуск до участі у справі як захисника. Тому слідчий може умисно не надавати захисникові постанову про його допуск до участі у справі, що на практиці призводить до позбавлення особи права на захист. З цією метою автор пропонує закріпити у ч. 5 ст. 44 КПК України обов'язок особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора та судді (суду) надати захиснику копію постанови (ухвали) про його допуск до участі у справі.

Велика перевантаженість судів зумовлює порушення розумних строків розгляду судових справ. Цьому сприяє незаконна та безкарна практика організації діловодства окремих судів. Зокрема, у багатьох канцеляріях судів м. Києва встановлено лише певні дні (ще й годи-

ни) прийому скарг або взагалі можна побачити повідомлення такого змісту: «Протягом тижня у зв'язку із складанням статистичного звіту за півріччя, суд провадитиме прийом виключно позовів про стягнення аліментів, скарг на постанови про відмову в порушенні та про закриття справ». Тоді постає слушне запитання щодо скарг на незаконність затримання, незаконність порушення справи. Невже вони є менш важливими, ніж стягнення аліментів? На глибоке переконання автора, реалізація права особи на захист у жодному разі не може залежати від позапроцесуальних умов діяльності суду.

На сьогодні немає достатніх правових механізмів, що давали б змогу припинити бездіяльність самих суддів, зокрема, зволікання з вирішенням судових справ. Єдиний і, як показує досвід, малоефективний спосіб вплинути на суддю в таких випадках – це звернення до суб'єктів, що мають право ініціювати дисциплінарне провадження.

Інформація, необхідна для звернення до суду, часто буває недоступною та непрозорою. Нерідко консультування громадян здійснюють самі ж судді під час ведення особистого прийому. При цьому вони інколи висловлюють свою думку щодо перспектив вирішення справи. Зміст судового рішення, як правило, недоступний для громадян, які не брали участі у справі. Рішення судів нижчого рівня публікуються неофіційно й вибірково. У зв'язку з недостатністю приміщень, судді часто розглядають справи в робочих кабінетах, що виключає доступ до них громадськості.

Крім того, судові витрати можуть бути перешкодою для звернення до суду найбідніших верств населення. Звільнення малозабезпечених осіб від сплати державного мита при зверненні до суду майже не практикується. Механізми надання державою допомоги щодо судових витрат у цивільних та адміністративних справах є неефективними. Так, безоплатну правову допомогу держава забезпечує тільки в кримінальних справах. При цьому, вона є майже безоплатною і для самих адвокатів, які її

надають, тому й рівень такої допомоги залишається низьким.

Невиконання судових рішень – одна з найнагальніших перешкод реалізації принципу верховенства права. Скарги про порушення права на справедливий судовий розгляд у зв'язку з невиконанням рішень національних судів становлять найбільшу частину серед заяв до Європейського суду з прав людини проти України [12]. Наявні механізми виконання судових рішень показали свою недостатню ефективність. Суди не мають повноважень щодо контролю за виконанням вироків.

Убачається, що держава повинна створити такі умови, щоб судді не чинили формальних чи інших перешкод щодо доступу до правосуддя, та гарантувати відшкодування збитків, заподіяних учасникам судового процесу бездіяльністю суддів, у тому числі неправомірним затягуванням розгляду останніми справ.

Доцільно створити умови, щоб справа направлялася до судового розгляду, як правило, після вичерпання інших позасудових засобів розв'язання розбіжностей правового характеру.

Шляхом розв'язання вищевказаних проблем могло б стати запровадження окремих видів спрощених судових процедур (судовий наказ, заочне рішення в цивільному судочинстві), а також запровадження інституту слідчих суддів (виконання функцій судового контролю на досудовому провадженні), що дало б змогу зменшити навантаження на суди, які розглядають справи по суті. Перспективним убачається розвиток інституту медіації, що знаходиться ще в зародковому стані. Держава повинна стимулювати розвиток більш дешевих і менш формалізованих способів регулювання правових конфліктів. Наприклад, суттєво розвантажити судову систему можна шляхом розвинення по-

тенціалу нотаріату. Зокрема, на вимогу позивача нотаріуси могли б видавати виконавчий документ, якщо від боржника не надійде заперечень проти існування відповідного зобов'язання та його примусового виконання. У разі ж заперечень боржника, спір може бути передано до суду. Отже, суд не розглядатиме вимог осіб, щодо яких немає й не очікується заперечень від іншої сторони.

Крім цього, Державна судова адміністрація спільно з органами місцевого самоврядування могла б організувати створення інформаційних центрів при місцевих судах, які безоплатно (або за мінімальну плату) забезпечували б членам відповідних територіальних громад доступ до правових баз даних; правові консультації з питань судового процесу; стандартизовані бланки заяв, скарг, клопотань до суду, допомогу щодо їх заповнення; іншу інформацію, необхідну для звернення до суду тощо.

Для забезпечення неупередженості суду потрібно відмовитися від практики прийому суддями позовних заяв під час особистого прийому громадян.

Необхідно також відновити контрольні повноваження суду за виконанням його рішень. Суд повинен мати право вимагати від виконавців (тобто відповідачів, засуджених) звіту про виконання судового рішення, це, безумовно, підвищило б їх відповідальність. За результатами розгляду звіту суд повинен мати повноваження видати в разі необхідності виконавцю наказ для коригування виконавчих дій.

Висновки

Звичайно, розглянуті у статті проблеми та пропозиції щодо їх подолання не є вичерпними, але автор вірить у те, що планове та поступове їх розв'язання неодмінно сприятиме практичній реалізації принципу верховенства права у кримінальному судочинстві нашої держави.

Список використаних джерел

1. Колодій А.М. Права людини в Україні: навчальний посібник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
2. Пухтецька А. Європейські погляди на принцип верховенства права // Правовий тижень. №19(92) від 6 травня 2008 р.

3. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип (автор. дис. к.ю.н.) – К., 2009. – 44 с.
4. Кант И. Соч.: В 8-и т. / И. Кант. – М., 1969. – Т. 4. Ч. 2. – 233 с.
5. Берман Г.Дж. Западная традиция права / Г.Дж. Берман. – М., 1998.
6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. №30. – С. 141.
7. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 року № 2533-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 34-35 (31.08.2001). – С. 187.
8. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: монографія / Ю.Ф. Кравченко. – Харків, 2003. – 406 с.
9. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. № 30. – С. 260.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 2008 року № 2 «Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства» // Збірник поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики. – 2008. – 05. – № 18-19.
11. Косюта М.В. Правозахисна роль прокуратури і суду в Україні // Зб.: Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Суд в Україні: боротьба з корупцією, організованою злочинністю і захист прав людини. – К., 1999. – Т.12. – 324 с.
12. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2010 році (від 01.02.2011 р. № 3.3- 9/623) // http://www.minjust.gov.ua/files/Zvit_2010_%2831052011%29.pdf